

կալին: « Իբրեւ արեանառու իշխան եւ կաթողիկէ » կը խորհի միջնորդութիւնը հայցել Գաղղիոյ կայսեր, « Պաշտպանին կաթողիկէ կրօնից », եւ իր Յարին ուղղած յուշագիրը կ'առաքէ Փարիզի Արքեպս. Կարդ. Մոռլոտի, խնդրելով որ իրեն թարգմանն ըլլայ: Եւ նա, յետ դիմելու ուր հարկաւոր էր, կը պատասխանէ. « Կայսրը այնքան ծանրաբեռնուած է ամէն տեսակ հոգերով, որ կ'իմացուի թէ դժուարին է իրեն յանձն առնել ատիկա » (6): Շատ բնական էր՝ որ թոշակի մը համար միջնորդութիւնը կայսեր հաճելի գործ մը չըլլար:

Մեր իշխանը, երկու անգամ կողոպտուած՝ Ռուսաստանէն եւ Բրուսիայէն վրտարուելու պահուն, եւ իր բողոքներուն մէջ միշտ դանդաղորդ իր անձուկ կացութեան մասին, ի՞նչպէս վ'ապրէր, կը ճամբորդէր ու կը տպագրէր անգամ: Պարզեւնը համառօտիւ: Տարւոյս սկիզբները խօսելով Գերպ. Եղ. Արք. Հիւրմիւղեանի հետ, կը յայտարարէր՝ թէ « առձեռն արծաթն իմ սպառի, եւ չմնայ ինձ այլ ինչ՝ բաց յերկերիւր հազար Փրանքաց, զորս ի սեղանն Անգղիական զետեղեալ եմ, եւ ութ հազար Փրանքս եւեթ ի տարւոյն պողաբերեն ինձ » (28 Փետր.): Կ'երեւի՝ թէ այդ գումարն Անգղիոյ մէջ կատարուած աղ-գային հանգանակութեան արդիւնքն էր, զոր յիշեցինք (հմ. 7): Յունիսի 30-ին դարձեալ կը գրէ նոյն Արքեպիսկոպոսին, հաստատելով նոյնը. « Դուք մուրացիկ մը չէք յանձնարարեր (Փլորենտիոյ իշխանութեան), այլ մարդ մը՝ որ տարեկան 10,000 Փր. եկամուտ ունի: Թէպէտ աքսորական իշխան մ'եմ, ունիմ դեռ ինչ որ պէտք է լաւ ապրելու համար Իտալիոյ մէջ »: Ոչ այդչափ միայն, այլ թոշակաւոր գործակիցներ ալ ունէր. « Եզնկայի

իշխանն եւ Ադա Պէյ բողոքական դարձեր են, կ'ըսէ. ի՞նչ սոսկում: Ձեմ կարող իսկոյն կտրել իրենց թոշակը. բայց աւելի ուշ պիտի կատարուի ատիկա »: Ակնկալութիւն ունէր նաեւ Վրաստանի իշխանէն՝ որ իր մօրեղբորորդին էր, եթէ կարելի ըլլար առաքման անուղղակի ճանապարհ մը գտնել՝ Թոսքանայի նախարարին ձեռքով:

Ամէն պարագայի, շատ խնայողութեամբ կրնար ապրիլ այդ դրամով: Միւս կողմէ գոռող էր փոխ կամ ողորմութիւն առնելու մէջ, կը գրէ նոյն Հիւրմիւղեանը. եւ երբ Հոռոմ գտնուած ժամանակ՝ Անթոնի Միրանաւորն անոր երթը փութացնելու համար՝ « մատոյց նմա գումար ինչ ի ձեռն իմ, տալ նմա իբրեւ յինչն ձիր կամ փոխ, անհնար եղեւ ինձ, կ'ըսէ, հաւանեցուցանել զնա » (24 Օգոստ.): Եւ ի լուր Փլորենտիոյ մէջ ելած սուտ համբաւին՝ թէ Հոռոմի պետութեան նախատ ընդունած էր (հմ. 10), նամակով կը խնդրէ Կարդ. Անթոնիէին հերքել այդ լուրը՝ գրելով մայրաքաղաքի նուիրակին: Կը յարէ թէ « Այս նոր սուտն անկասկած ելած է ուսական դեսպանէն », որ տեսնելով իր յաջողութիւնը, « ուղեց վնասել ամէնէն սրբազան բանին՝ իմ պատուոյս » եւն. (7 Յուլիս): Նման սուտեր կը շրջէին նաեւ յանուն Եւրոպայի Վեհապետներուն եւ Անգղիոյ անգամ (7):

Բնական էր որ քաղաքական նպատակներու դիմող իշխանի մը համար անպատեհ ըլլար աղքատ կամ կարօտեալ երեւիլ: Սակայն երբ եկաւ երեւցաւ Վենետիկոյ մէջ, եւ գրպանն սկսաւ աւելի թեթեւնալ, ստիպուեցաւ ինքն իսկ ձեռք կարկառել դադարեցաւ այնպիսի անձերու, որոնց հետ քաղաքական հաղորդակցութենէ հեռի էր:

Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ

(Շարունակելի)

ՄԵՐ ՆԱԽՆԵԱՅ ՀԱՒԱՏՔԸ

Ս. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ ԵՒ ՊԵՏՐՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ

Քանի մը տարի առաջ երկար բանավէճ մը տեղի ունեցաւ « Հասկ » եւ « Աւետիք » ամսաթերթերուն միջեւ՝ Պետրոս Առաքեալի դիմաւորութեան մասին. փոխանակուեցան հակընդէմ կարծիքներ՝ իբրեւ մեկնութիւն աւետարանական պատմութեան (Մտթ. ԺԶ. 18), որպէս լուսաբանութիւն Ս. Հայրերու կարգ մը խօսքերուն, կամ իբրեւ բացատրութիւն այն շարականներուն՝ ուր այս հարցին վերաբերող բացայայտ կամ քողարկեալ ակնարկներ ու վկայութիւններ կան (1):

Վերջերս դարձեալ նոյն նիւթին մօտե-

ցաւ Գերշ. Ն. Եսայ. Ծովական, եւ հարցը մանրամասնելով՝ ներկայացուց հակիրճ ուսումնասիրութիւն մը Ս. Ներսէս Շնորհալիի վարդապետութեան մասին (2): Իր առաջին տողերով իսկ Գերշ. Հեղինակը կ'ըսէր. « Ս. Պետրոս Առաքեալի պաշտօնին մասին ոմանք (3) ինքնահնար եւ հակաւետարանական դադարներ կը սընուցանեն, եւ առ այդ կը ջանան շահագործել Ս. Ներսէս Շնորհալի անունը, մէջբերելով իր սա տողերը. « Եւ դու չըռով մայր քաղաքաց » եւն... (4): Եւ յետ յիշեալ ծանօթ հատուածը ամբողջու-

(1) Ամէնէն առաջ լոյս տեսաւ « Բացատրութիւն եւ վերաբերում քանի մը շարականներու » խորագրով յօդուած մը ՔՆՆԱՍԻՍ ստորագրութեամբ. ՀԱՍԿ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔ, Ա. տարի [1948], էջ 89-103 (տպ. Կթղ. Կիլիկիոյ, Անթի-լիաս): Նոյնին իրր յաւելուած՝ տե'ս Հասկ ամսաթերթ, ԺԷ. [1948], թ. 6-7, էջ 162-164:

Իսկոյն լոյս տեսան ընտանաւորական զոյգ յօդուածներ 10) « Պատասխան Քննադատի յաւելուածա-կան յօդուածին », գրուած Յովհ. Վրդ. Փարթա-մեանի կողմէ. Աւետիք, ԺԷ. [1948], թ. 7-8, էջ 127-130: 20) « Պատասխան առ Քննադատի կարգի-կէ բառին բացատրութեան առիթով ». Անդ, էջ 131-134:

Այնուհետեւ Յովհ. Վրդ. Փարթաւեան հրատա-րակեց յօդուածաշար մը « Ի բերանոյ քուսմէ դա-տեցայց գեղ » խորագրով. Աւետիք, ԺԷ. [1948], թ. 9-10, էջ 159-163. թ. 11-12, էջ 185-187: ԺԸ. [1949], թ. 1-2, էջ 226-229:

Քննադատ խմբագրեց իր « Պատասխան Շարական-ներու Բացատրութեան քննադատներուն » յօդուա-ծաշարը. Հասկ, ԺԷ. [1948], թ. 11, էջ 289 - 293: ԺԸ. [1949], թ. 1, էջ 11-16. թ. 4, էջ 109-112:

Այս յօդուածներուն պատասխանեց Յ. Մ. ստո-րագրութեամբ մէկը « Անշարժիկ վէմը » գրու-թեամբ. Աւետիք, ԺԸ. [1949], թ. 7-8, էջ 325-329: ԺԹ. [1950], թ. 1, էջ 26-29:

Նոյն նիւթին շուրջ տե'ս նաեւ Մասիս շաբա-թաթերթի մէջ, Գ. տարի [1949], թ. 15 [120], էջ 6-7, « Որո՞ք եմ Հայ եկեղեցւոյ կարագաւ մերկայացուցիչներ »:

Հուսկ հրատարակուեցաւ Վսեմ. Կարդ. Գրիգոր Պետրոս ԺԵ. Աղաճանեանի 1949-ի « Թուղթ հով-ուակամ »-ը, որմէ հատուածներ տե'ս՝ Մասիս Գ. [1949], թ. 13 [118], էջ 7 եւ յաջորդ թիւերուն մէջ:

Բանավէճը աւելի պաշտօնական հանգամանք առաւ՝ երբ Վսեմ. Կարդ. Աղաճանեանի հինգերորդ հովուական թուղթին առիթով (Աւետիք, ԺԹ. [1950], թ. 7-8, էջ 105-124), Գերշ. Դերենիկ Եսայ. Փոլատեան հրատարակեց « Թուղթ հերքման » մը (տպ. Անթիլիաս, 1951), որուն ջանքով ինքնուրուագէ պատասխանեց Պետրոս Պարենտեան « Թուղթ հերքման »-ի եղծումն ունարութեան » գրքով (տպ. Պէյրութ, 1951): Աւելի ուշ, Օրմա-նեանի « Հայոց եկեղեցին » գրքին Ե. տիպին առիթով (Անթիլիաս, 1952), լոյս տեսաւ անոր հերքողական ալ, « Օրմանեան - հին գրքին լուսով » նոր տիպին առիթով (Պէյրութ, 1952):

(2) Ս. Ներսէս Շնորհալի Ս. Պետրոս Առա-քեալի մասին: Հասկ, ԺԱ. [1952], թ. 10-12, էջ 490-491:

(3) Կ'ակնարկէ կաթողիկէ հեղինակներուն:

(4) Ողբ եղեւեայ, տպ. Փարիզ, 1827, էջ 3:

(6) Անդ, 16. (7) Անդ, 19.

Թեամբ ներկայացնելու՝ կը շարունակէր. «Աւելի ուղիղ հասկնալու համար թէ ինչ է Ս. Ներսէս Շնորհալի հայրապետին տեսութիւնը Ս. Պետրոս Առաքեալի մասին, պէտք է հարցը քննել քիչ մը լայն գետնի վրայ, եւ լուսաբանել ուրիշ վկայութիւններով, որոնք առատօրէն կը գտնուին մեծահռչակ հայրապետի գրուածքներուն մէջ»: Ապա Շնորհալիի երկերէն քաղուած զանազան վկայութիւններով կը փաստէր որ «Յովնանեան վէժը այնքան ալ հաստատուն չէր», այլ՝ դիւրաշարժ, նոյնիսկ ուրացող. բայց Քրիստոսի յարութեան վերջ, Վարդապետին սիրոյ երեք հարցումներուն դրական պատասխանելով՝ քաւած է իր «չափազանց ծանրալիւ յանցանքը» ու «վերահաստատուած է իր առաքելական պաշտօնին մէջ»: Քրիստոս, հետեւաբար, իր Եկեղեցին չէ հիմնած այդ դիւրաշարժ վէժին վրայ, այլ՝ անոր Դաւանանքին վրայ, որ է հաւատքը: Հուսկ, կ'աւելցնէր Ն. Եպս. Ծ. Թէ Քրիստոսի փոխանորդ են տառնելու առաքեալները հասարակապէս: Այս բոլորին վրայ կու տար նաեւ շոնդալից եղրակացութիւն մը, թէ «Ս. Բարթողիմէոս Առաքեալ նոյնքան իշխանութիւն ստացած է Քրիստոսէ՝ որքան Ս. Պետրոս Առաքեալ, եւ առաջինին յաջորդները նոյնքան իշխանութիւն ունին՝ որքան երկրորդին յաջորդները»:

Բարեմիտ ընթերցողը խելոյն պիտի հարցնէ՝ թէ այս ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ Ս. Ն. Շնորհալի հայրապետը իր Եղեւսիոյ ողբին մէջ Ս. Պետրոս Առաքեալը կոչեր է մեծ, առաքելոց գլխաւոր, իսկ Հռոմի Եկեղեցին անուաներ է աթոռ մեծին Պետրոսի, անշարժելի, դրանց դժոխաց անյաղթելի. մինչ անդին, ուրիշ առիթներով, իբր թէ Ս. Պետրոսը նկատու է շարժական վէժ, հաւասար միւս առաքելակերպութիւն:

Զգո՛յ՛, սիրելի ընթերցող. մի՛ կարծեր թէ Ս. Ն. Շնորհալի հայրապետը ինք իրեն

հակասած ըլլայ. շատ աւելի հաւանական է որ տխարած ըլլայ նոյն ինքն Ն. Եպս. Ծովական իր մեկնաբանութիւններուն մէջ: Արդարեւ, ինչ որ Եղեւսիոյ ողբին վերոյիշեալ հատուածին մէջ պարզ, մեկին եւ լուսաւոր բառերով կ'արտացոլայ, Ն. Եպս. Ծ. ի յօդուածին մէջ յաջորդաբար թուարկուած վկայութիւններով աւելի եւս մթաղեմած է: Իսկ վերջին եղրակացութիւնը դուրս կ'ելլէ առաջարկուած հարցին փաստերուն սահմանէն ալ (ինչ որ հակառակ է տրամաբանութեան տարրական օրէնքներուն), եւ կու գայ ինքնահնար վարկածի մը պատգամով աւարտելու յօդուածը: Ըսինք՝ ինքնահնար, որովհետեւ այդ ներկայացուած գաղափարը չի համապատասխաներ Ս. Ներսէս Շնորհալիի մտքին, այլ նորեւեւ դիւտ մըն է, զոր կարգ մը Սաղէմեան կամ Անթիլիանեան գրիչներ ի դուր կը փորձեն մեր լուսամիտ հայրապետներուն բերանը դնել, այս անգամ Ս. Ներսէս Շնորհալիին:

Ոստինք դրական փաստերով, ջանալով ամբողջապէս ներկայացնել Շնորհալիի վարդապետութիւնը Ս. Պետրոս Առաքեալի մասին՝ քանի մը վերականգնութիւններու տակ:

Ա. — ՀՌՈՄԻ ԱՌՈՌԸ

Եղեւսիոյ ողբին վերոյիշեալ հատուածին մեկնութիւնը թող սկիզբն ըլլայ մեր քնննութեան, քանի որ Ն. Եպս. Ծ. զանց ըրած է այս դրական մասը.

« Եւ դու Հռոմ մայր քաղաքաց
Գերապայծառ եւ պատուելի
Մեծին աթոռդ Պետրոսի,
Առաքելոց գլխաւորի:
Եկեղեցիդ անշարժելի
Ի կեփայեան շինեալ վիմի,
Դրանց դժոխաց անյաղթելի
Եւ կնիք երկնիցքն բացողի» (5):

(5) Անդ:

Ոսկեղէն հատուած մըն է, որուն իմաստը՝ Տարեգիրք – Հասկի մէջ, 1948-ին, Քննաւէր ոմն փորձած էր ամէն գնով չընթացնել (6), տեսնելով այդ տողերուն մէջ Հռոմի նկատմամբ լոկ քաղաքաւարական (ի պատիւ խաչակիրներուն), կամ բանաստեղծական անհիմն բացատրութիւններ, որոնք չեն համապատասխաներ եղեր դաւանական իրականութեան. ու կը ճգնէր այդ դաւանական իրականութիւնը մեկնել յիս Ն. Եպս. Ծ. եւս կը կրկնէ քանի մը յաւելումներով եւ Օրմանեանի հինգած յանկերգը նուազելով (7):

Ճշգրիտ գաղափար մը տալու համար վերոյիշեալ Քննաւէրի բանասիրական անվարդար վարմունքին, պարտական ենք նշել արդար վարմունքին, պարտական ենք նշել (որ իր պաշտօնական յօդուածին մէջ (որուն տուած էր հեղինակաւոր հերքումի մը բնոյթը), երկու խարէութիւններ կային: Նախ որ Եղեւսիոյ ողբին սոյն հատուածը յիշելու միջոց, զոր խորագիրը դրուած էր իր յօդուածի վերջին մասին, բաժնէր էր երրորդ տողը, Մեծին աթոռդ Պետրոսի: Երկրորդ, կ'ուղէր Եղեւսիոյ ողբը «համբալ տիոց դրուածք» նկատել, որը «համբալ տիոց դրուածք» նկատել, հետեւաբար անարժէք բան մը. այս նրկատակով՝ կը յիշատակէր Շնորհալիի վկայասանութեան համեստ խոստովանութիւնը մը. սակայն չէր անդրադարձած որ Եղեւսիոյ ողբը յօդուած է վկայասանութեան համար յօդուածին մէջ, երբ Շնորհալին 44 թեմէն 25 տարի վերջ, երբ Շնորհալին 44 տարեկան էր, եպիսկոպոս եւ աջակից իր եղբոր՝ Գրիգոր Գ. Կաթողիկոսի:

Այսքանն արդէն բաւարար է ցոյց տալու այդ յօդուածին ներքեւ թաքուն աղանդականութիւնը. ուրախալին այն է որ Ն. Եպս. Ծ. քիչ մը աւելի լուրջ եւ քննական հանգամանքով կը ներկայանայ. սակայն

(6) Տե՛ս Ծանօթ. 1:

(7) «Հռոմի կամ Պետրոսի նկատմամբ բերթողական գովեստներ կամ հետադարձ զարմուածներ, ոչ դաւանութիւն կը կազմեն, ոչ հոռութեան

իր քով ալ կը պակսի դիտական մեթոտը, ուստի նաեւ առարկայականութիւնը:

Եղեւսիոյ ողբը գրուած է 1145/6 թուականին, նոյն քաղաքին աւերումէն (1144) քիչ վերջ. կը բաղկանայ 1053 ութտոնեան քառատող տուններէ, ուր Եղեւսիոյ դիմադրաբար խօսելով կը հրաւիրէ ժամանակի նշանաւոր քաղաքները՝ ողբալու իր կործանումը: Կ'ողբէր Ներսէսը, Հռոմը, Կ. Պոլիսը, Աղեքսանդրիան եւ Անի: Լուսաւորիչը, Վաղարշապատն ու Անին: Այս առթիւ է որ քանի մը տողով դրուած տիքը կը հիւսէ կամ պատմական անցեալ փառքերը կը թուէ յիշեալ քաղաքներուն: Այդ տողերուն մէջ նկատու ենք.

1. — Հռոմի Եկեղեցիին գերապատուութիւնը (տող 1-2). — Երուսաղէմէն վերջ, որ պատիւն ունի որբանն ըլլալու Աստուածորդիին, իսկոյն Հռոմը կը յիշատակուի՝ իբրեւ դերապայծառ եւ պատուական մայրաքաղաք համայն աշխարհի. բայց ո՛չ քաղաքական Հռոմը, Օգոստոսի եւ Վերդիլի փառքերով շողողուն, կամ Մեծն Կարոլոսի ու Պապական իշխանութեամբ ճոխացած, կամ նոյնիսկ խաչակրական շարժումով պայծառացած, այլ՝ լոկ Պետրոսի Աթոռին վրայ կանգնած Հռոմի Եկեղեցին:

2. — Գերապատուութեան պատմաւնքը (տող 3-8). — Մեծ է Հռոմ եւ դերապառ, վասնզի Հռոմի մէջ հաստատուած է Պետրոսի Աթոռը: Պետրոս Առաքեալի տիտղոսներն են մեծ, առաքելոց գլխաւոր, կեփայեան վէժ, կնիք երկնիցքն բացող. փոխադարձաբար Հռոմի Եկեղեցին

դրութիւն կ'արձագանգեն, եւ ոչ հոռութեամբ, ներքեւ ընթացքը կ'արդարացնեն»: Ազգապատմ., Ա. հատոր, տպ. Կ. Պոլիս, 1912-13, էջ 1446:

ցիին յատկութիւններն են անշարժելի, ի կեփայեան շինեալ վիմի, դրանց դժոխոց անյաղթելի. յատկութիւններ եւ տիտղոսներ, որոնք փոխադարձաբար զիրար կը մեկնաբանեն ու կ'ամբողջացնեն: Մեծ է Պետրոս Առաքեալ, վասնզի առաքելապետ է եւ կեփայեան անասան վէմ. եւ ահա՛ ճիշտ այս պատճառով՝ անոր վրայ կառուցուած Հոռոմի Եկեղեցին ալ դերագոյնն է, անշարժելի եւ անյաղթելի, այսինքն՝ անմոլար:

Ինչպէս Երուսաղէմէն յետոյ Հոռոմ, այսպէս Քրիստոսէ վերջ՝ Պետրոս Առաքեալ եւ իր յաջորդները, այսինքն՝ Պետրոսի Աթոռը. ա՛յս է այդ տողերուն առարկայական իմաստը:

Ուշադրութեան կը յանձնենք նկատել որ յիշեալ տողերուն մէջ կեփայեան վիմ կը կոչուի Պետրոս Առաքեալ, եւ ո՛չ թէ պարզապէս Պետրոսի դաւանանքը կամ հաւատքը. վասնզի քերականական առումով, երկու տող վերջ եկող կնիք երկնիցն բացող խօսքը բացայայտիչն է կեփայեան վիմ խօսքին, երկուքն ալ ներդոյական հոլովով, միայն թէ կնիք երկնիցն բացողին առջեւ անհետացած է ի նախդիրը: Արդ կնիք երկնից բացողը Պետրոս Առաքեալն է, ըստ Աւետարանի պատմութեան («Եւ տաց քեզ զփականս արքայութեան երկնից» եւն... Մտթ. ԺԶ. 19), հետեւաբար նոյն Պետրոսն է կեփայեան վիմը:

3. — Հոռոմ եւ միւս Եկեղեցիները. — Հոռոմէն վերջ կը յիշուի Կոստանդնուպոլիս, որ գահոյք եղած է հօր եւ մեծ արքայի մը, անշուշտ Կոստանդիանոսի. հոս կ'աւելցնէ Շնորհալին «Սիրեցելոյն աշակերտի արքոն գոլով փոխադրելի» (8). Կարծէք այդ փոխադրելի-ն հակընդդէմն է Հոռոմի Եկեղեցիին համար տրուած անշարժելի տիտղոսին:

(8) Ողբ Եղեւսեայ, էջ 4:

Յաջորդաբար կը յիշատակուի Աղեքսանդրիա՝ անապատի Ս. Հայրերով եւ ջատագով Հայրապետներով. կու դայ Անտիոքը իբրեւ որրան քրիստոնեայ անդրանիկ հաւատքին. հոսալ կը յայտնուի Հայաստանեայց Եկեղեցին, հայ թագաւորներու անցեալ փառքերն ու վերահաս աւերածը. այս վերջին մասը շուրջ 200 տող կը գրուէ (9), ուր սակայն դովեստի ոչ մէկ տող՝ նման այն դովեստներուն զոր տուաւ Հոռոմի Եկեղեցիին. պարզապէս կ'անուանէ «վիմակ առաքելոյն թաղէտի»:

4. — Հատուածին վարդապետական արժէքը. — Եղեսիոյ ողբը գրական երկ մըն է, ճիշտ է. բայց այդ չի նշանակեր որ այնտեղ դոյութիւն չունենան վարդապետական մասեր. հետեւութիւնն ալ աստուածաբանութեան հակառակ չէ. դաւանաբանական ճշմարտութիւններ կրնան շատ լաւ ներկայացուիլ բանաստեղծական եւ հետեւորական հանդերձանքով, յանդով ու տաղաչափեալ ոտանաւորով: Հետեւաբար, Եղեսիոյ ողբը բանաստեղծութիւն է ըսելով՝ չէ կարելի անտեսել վերոյիշեալ հատուածը: Յետոյ, քերթուածի մը մէջ չէ կարելի ամէն տողի կամ բառի մէջ այլաբանական իմաստներ տեսնել. շատ մասեր հասկնալու եւ մեկնելու է նախ բնական իմաստով. ու քիչ մը ողջմտութիւն, կը կարծենք, բաւարար է իրականութիւնը բանաստեղծութենէն, եւ աստուածաբանութիւնը հետեւութենէն զանազանելու համար:

Օրինակներով բացատրենք: Ս. Ն. Շնորհալի կ'ըսէ. «Մեծին Աթոռը Պետրոսի առաքելոց գլխաւորի»։ Օրմանեանի, Քննասէրի եւ Ն. Եպս. Ծովականի համար այս տողերը բանաստեղծութիւններ են, դուք հասկցէք՝ հետեւորական չափազան-

(9) Անդ, էջ 8-16:

ցութիւններ. իրականին մէջ, ըստ իրենց, Ս. Պետրոս մեծ չէ, ոչ ալ առաքեալներու գլխաւոր, այլ՝ հաւատար. եւ այսպէս առաջ երթալով՝ անշարժելի Եկեղեցին հասկնալու է շարժական, իբրեւ թէ ըստ Շնորհալիին՝ (?!?): Թէեւ Ն. Եպս. Ծ. եւ իր համախոհները այս բաները յայտնապէս չեն ըսեր, սակայն ա՛յս է իրենց յօդուածներուն եզրակացութիւնը:

Միւս կողմէ, աւելցնելու ենք, որ Ս. Ն. Շնորհալիի գործածած տիտղոսներն ու դրուատիչ ածականները ուրիշ բան չեն, բայց եթէ Աւետարանէն քաղուած բացատրութիւններ. Պետրոս, վիմ, կեփաս, դժոխքի դռներէն անպարտելի, փակակալ երկնիքի (10): Աւետարանն ալ բանաստեղծութիւն կամ հետեւորութիւն է միթէ: Ահա՛ հիմա բանաստեղծութեան օրինակ մը, առ ի հետաքրքրութիւն: Շնորհալին շարունակելով իր ներքողը Հոռոմի Եկեղեցիին մասին, կը յաւելու.

«Որք վայելուչ բազմաստեղի եւ հաստարմատ տունկ Պաւլոսի, Առագելով արեամբ նորին Որպէս ըզդրախտն որ յԱդեմի» (11):

Բացատրութիւն. Հոռոմի Եկեղեցին ճիւղաւոր եւ հաստարմատ որթատունկի մը կը նմանի, որուն աւել զարձած է Ս. Պոլոսի կենսատու արիւնը. դրախտի դետեւուն նման՝ առաքեալին մարտիրոսական ապաժոյժը կ'ոռոգէ այդ նուիրական տունկը:

Դժբախտութիւնը հոն է որ վերոյիշեալ հեղինակները չեն կրցած կամ չեն ուզած զանազանել այս բանաստեղծական տողերը՝ դաւանական նախորդ հատուածէն:

Եզրակացնելով կրնանք ըսել՝ թէ Եղե-

(10) Մտք. Ժ. 2, ԺԶ. 18-19, Յովի. Ա. 42:

(11) Ողբ Եղեւսեայ, էջ 3:

(12) Դժբախտաբար հայ կաթողիկէ արդի հեղինակներն ալ մանրամասնօրէն չեն մեկնաբանած

սիոյ ողբին յիշեալ հատուածը, նկատած իր բնադրին նախորդ եւ հետեւորդ մասերուն մէջ, յայտնաբարբառ կը ցուցադրէ Ս. Ներսէս Շնորհալիի դաւանանքը Հոռոմի Աթոռին հանդէպ. դաւանանք՝ հակիրճ եւ անցողակի, հետու անշուշտ աստուածաբանական աւարտաճառ մը ըլլալէ, բայց եւ այնպէս՝ իբրեւ կայծ մը խաւարի մէջ, կը ցուցնէ հեղինակին լուսաւոր եւ անկեղծ համոզումը, բոլորովին զերծ հակահոռոմական միտումներէ:

Այս բոլորին վրայէն լուրթեամբ անցեր է Ն. Եպս. Ծովական (12), եւ հատուածը յիշատակելէն վերջ, իբրեւ թէ անոր իմաստը աւելի ուղիղ հասկնալու նպատակով՝ դիմեր է ուրիշ վկայութիւններու, որոնց բոլորին մասին պիտի անդրադառնանք յաջորդաբար:

Բ. — ՀԱՒԱՏՔԻ ՎԷՄԸ

Եղեսիոյ ողբին գրութենէն հինգ կամ վեց տարի վերջ (1151-ին), Ս. Ներսէս Շնորհալի յօրինած է Բան հաւատոյ քերթուածը, զարձեալ իր եղբորորդւոյն՝ Ապիրատի խնդրանքով: Այս երկը գրեթէ ամբողջապէս հաւատոյ դաւանանք մըն է, ութուտեան 1500 տողերէ կազմուած. կը ներկայացնէ Ս. Երրորդութեան, Մարդեղութեան, Քրիստոսի անձին եւ բնութեանց, կեանքին ու քարոզութեան, ինչպէս նաեւ վերջին դատաստանի մասին հաւատալիքներ: Ամէնէն վերջ, յիշատակարանին մէջ կը յաւելու.

«Ի գրել բանիւ աստուածական Ոտիւք չափել ներտաղական վասն Էութեանն անհասական եւ Բանին Հօր մարդեղութեան,

սոյն հատուածը: Նոյնիսկ Պետրոս Պարենտեանի «Թուղթ Իերմամն քէ եղծումն ճշմարտութեան» դրբին մէջ հազիւ քանի մը անցողակի ակնարկներ կան Ս. Ներսէս Շնորհալիի խօսքերուն:

Ոչ նորաձեւ եւ անընդամեն
Յիմէն շինած առանց հիման,
Այլ ի վերայ անշարժական
Վիմին եղեալ սա կեփայեան»(13):

Այս տողերով Ս. Հայրապետը կ'ուզէ
աւելի հաստատութիւն մը տալ իր հաւա-
տոյ երկար դաւանանքին, յայտարարելով
որ մտացածին կամ յերկրածոյ բան մը
չէ ան, այլ ամրապնդուած է կեփայեան
անշարժ վէմին վրայ. ուրեմն կը նկատէ
կեփայեան վէմը՝ կանոն եւ ուղղիչ իր
հաւատքին(14): Ինչպէս կը տեսնուի, Շը-
նորհալին չի բաւականանար ընդհանուր
բացատրութիւններով յայտարարելու՝ թէ
իր դաւանանքը հիմնուած է առաքելական
քարոզութեան վրայ, կամ Ս. Եկեղեցւոյ
աւանդած վարդապետութեան վրայ (վա-
սընդի յաճախ հերձուածողներն ալ նոյնին
կ'ապաւինին), այլ մանրամասնելով իր
գիւրքը՝ կը կառչի կեփայեան անխախտ
վէմին:

Հոս ալ նկատելու ենք որ այդ կեփա-
յեան վէմը՝ լոկ հաւատքը չի կրնար ըլ-
լալ. վասնոր այդ պարագային՝ հաւատքը
հաւատքին հիմ պիտի ըլլար, ինչ որ հա-
կասական է եւ անհրաժեշտ:

Եղեակոյ ողբին մէջ տեսանք թէ Հռոմի
Եկեղեցին հիմնուած էր կեփայեան անսա-
սան վէմին վրայ. այժմ այդ միեւնոյն կե-
փայեան անշարժելի վէմն է որ իբրեւ ան-
սխալ ուսուցիչ՝ կ'ըլլայ դատաւոր եւ չա-
փանիչ Շնորհալիի հաւատքին: Պետրոս
Առաքեալն է, ուրեմն, զոր այլուր կ'ան-
ուանէ նաեւ վէմ հաւատոյ(15) կամ վէմ

(13) Բանք չափաւ, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1830, էջ 222-223:

(14) Հմմտ. Հ. Աղեքսանդր Վ. Պալճեանի «Ա-
բոս Սրբոյն Պետրոսի», տպ. Վիեննա, 1853, էջ
238-239:

(15) Բանք չափաւ, էջ 135, 402, 403: Հմմտ.
Տէր յերկնից Գ. աւուր Հոգեգալստեան եւ Օրհ-
նութիւն Գ. աւուր Վարդապետի. Կարգաւորու-
թիւն հասարակաց աղօթից Հայաստանեայց եկե-

եկեղեցւոյ(16), այն դերագոյն վարդապե-
տը հաւատքի, որուն միայն պէտք է հա-
մաձայնի մե'ր ալ դաւանանքը, եթէ կ'ու-
ղենք հարազատ որդիներն ըլլալ Ս. Ներ-
սէս Շնորհալիի:

Հիմա հարց կ'ուղղենք. ինչո՞ւ Ն. Եպս.
Ծովական իր յօդուածին մէջ լռութեամբ
անցեր է նաեւ այս հաստատութիւն վրայէն:
Եթէ Եղեակոյ ողբը լոկ բանաստեղծութիւն
էր ըստ իրեն, ընդհակառակն այս Բան
հաւատոյն զուտ դաւանական գրութիւն
մըն է, որու մասին լռելը անհերքելի էր:

Իրաւունք չունի՞նք, ուրեմն, կարծելու
որ Ն. Եպս. Ծովական եւս, իր նախորդ-
ներուն նման, տարուած է կանխակալ
կարծիքներէ:

Գ. — ԳԵՐԱԳՈՅՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊՈՅՏԸ (Ձեռագրական եղծումներ)

1167ի Սեպտեմբերին, յոյներու Մա-
նուէլ Կոմնենոս կայսրը, հայ եւ յոյն ե-
կեղեցիներու միութիւնը իրագործելու
հետամուտ, կայսերական նամակով մը առ
Գրիգորիս Գ. կաթողիկոս՝ Հռոմիկայ
կ'ուղարկէր Սմբատ իշխանը, ու կը հրա-
ւերէր կաթողիկոսին եղբայրը՝ Շնորհալին
Ներսէս՝ երթալու Կ. Պոլիս, անձամբ տե-
սակցելու յոյն Պատրիարքին հետ, խոր-
հրդակցելու եւ ցանկալի միութիւնը ի
գլուխ հանելու(17): Կայսերական դեսպա-
նը կաթողիկոսական դահլին վրայ կը դնէ
Ս. Ներսէս Շնորհալին, որ իր պաշտօնին
բերումով՝ անկարող գոհացնելու Մա-

ղեցւոյ (չարական), Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1898,
էջ 793, 917:

(16) Երգ Մեծի Ուրբաթու գիշերին (Այսօր ան-
ճառ). «Շնորհալի վիմին եկեղեցւոյ»: Անդ, էջ
168:

(17) ՉԱՄԶԵԱՆ, Պատմութիւն Հայոց. Գ. Վե-
նետիկ, 1786, էջ 99-105: Հմմտ. P. Pascal Te-
keyan, Controverses christologiques en Arméno-
Cilicie (Orient. Chr. Analecta 124), Roma, 1933,
էջ 11-16:

նուէլի փափաքը, կը զրկէ իր անդամնիկ
նամակը(18):

Ահա՛ այս պաշտօնական նամակին վեր-
ջաւորութեան, Շնորհալին ակնարկելով
միեւնոյն չըմանին Հռոմի եւ Կ. Պոլսոյ մի-
ջեւ ծայր տուած միութեանկան շարժու-
մին՝ կ'ըսէ.

«Նա զի եւ լուսֆ՝ քէ սուրբ եւ առաջին
ամենայն եպիսկոպոսապետաց հայրապետն
Հռոմայ, եւ փոխանորդն Պետրոսի առա-
քելոյ յիւրոց անտի իմաստնոց առաքեաց
խօսել առաջի սուրբ քաղաւորութեան ձե-
րոյ վասն միաբանութեան»(19):

Այս վկայութիւնը իր դաւանական պա-
րունակութեամբ կու գայ ամբողջացնելու
նախորդ երկուքը, եւ հաստատելու Շնոր-
հալիի անկեղծ համոզումն ու յարգանքը
Հռոմի Աթոռին հանդէպ: Այստեղ այլեւս
բացայայտ կերպով Հռոմի Եպիսկոպոսը
գլուխ կը դրուի ո'չ միայն եպիսկոպոսնե-
րուն, այլ՝ բոլոր եպիսկոպոսապետնե-
րուն. ինչո՞ւ. վասնոր փոխանորդն է, ու-
րիշ բառերով՝ իրաւասական յաջորդը
Առաքեալի: Ս. Ն. Շնորհալի նման բառե-
րով չի բնորոշեր ո'չ Կ. Պոլսոյ Պատրիար-
քը, ո'չ Ասորիներու եւ ոչ ալ Հայաստա-
քը, Հայրապետը. այս դերագոյն տիտ-
ղոսը կը պատշաճի մի միայն Հռոմի
դահակալին: Ինչպէս Պետրոս գլուխ էր
առաքեալներուն, այսպէս անոր յաջորդը՝
բոլոր եպիսկոպոսներուն: Ահա՛ Շնորհա-
լիի հարազատ դաւանանքը, որուն ճիշտ
հակառակը դրած էր իբր եղբակացութիւն՝
մեր Գերշ. յօդուածագիրը:

Արդ, դարձեալ կը հարցնենք. ինչո՞ւ
Ն. Եպս. Ծ. իր յօդուածին մէջ անտեսած
էր նաեւ այս հաստատութիւն. թերեւս անոր
համար՝ որ էջմիածնի եւ Երուսաղէմի
հրատարակիչները շատ ու ց բնագրէն

(18) Ս. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Նամականի, Վե-
նետիկ - Ս. Ղազար, 1838, էջ 299-321:

(19) Անդ, էջ 315:

(20) Կարեւոր խնդիրներ Հայ եկեղեցւոյ Պատ-

ղո՞ւրս վոնտած են այդ սուրբ եւ առաջին
ամենայն եպիսկոպոսապետաց մասը...:
Բայց չէ՞ որ ժամանակին Հ. Վարդան Վ.
Հացունի բողոքած էր ձեռագրական այդ
խեղաթիւրումին դէմ, եւ յայտարարած՝
որ Ս. Ղազարու բոլոր ձեռագիրները այդ
հաստատութիւնը լրիւ ունին, սուրբ եւ առաջին
ամենայն եպիսկոպոսապետաց յաւելուա-
ծով(20):

Բնագրական այդ խեղաթիւրումը, եթէ
խկապէս եղած է, անշուշտ կ'աւելցնէ
հաստատութիւն դաւանական արժէքը. նպաս-
տաւոր բան մը չի խեղաթիւրումը բնակա-
նարար. այս պարագան կը դրաւ մեր ու-
ղադրութիւնը, ուստի պիտի ջանանք ձե-
ռագրական համեմատութիւններով սկզբ-
նական բնագիրը վերականգնելու փորձ մը
կատարել:

Նախ տեսնենք բնագիրը՝ զանազան
հրատարակութիւններու համաձայն.

1. — Սանկտպետրբուրգի տպագրու-
թիւն. — Գիրք որ կոչի Ընդհանրական,
1788ին, էջ 110, կը ներկայացնէ այսպէս.

«Նագի՛ եւ լուսֆ, քէ՛ * Հայրապետն
հռոմայ՝ եւ փոխանորդն Պետրոսի Առա-
քելոյ՝ յիւրոց անտի իմաստնոց՝ առաքեաց
խօսիլ...:

Իսկ ստորեւ կ'աւելցնէ նոտարագիր.* Ի
յայլ օրինակս՝ Սուրբ եւ առաջինն ամե-
նայն եպիսկոպոսապետաց:

2. — Կոստանդնուպոլսոյ տպագրու-
թիւն. — Թուղթ Ընդհանրական, 1825ին,
էջ 73, կը ներկայացնէ ճիշտ նոյնպէս,
վերջնելով մի միայն աւելորդ բութերը:

3. — Էջմիածնի տպագրութիւն. —
Թուղթ Ընդհանրական, 1865ին, էջ 158,
կը ներկայացնէ ճիշտ նոյնպէս, առանց
յաւելուածի ծանօթութեան(21):

մութեան, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1927, էջ 499:

(21) Էջմիածնի օրինակին մասին սոյն տեղեկու-
թիւնը մեզի հաղորդեց Վիեննայէն՝ Հ. Ներսէս
Վրդ. Աղիւնեան:

4. — Երուսաղեմի տապաքրութիւն. — Ընդհանրական թուղթք, 1871ին, էջ 117, ճիշտ նոյնպէս, ուղղագրական եւ կէտադրական բարեփոխութիւններով, եւ առանց յաւելումների ծանոթութեան:

5. — Վեներիկի — Ս. Ղազարու տապաքրութիւններ. — Ա. — Sancti Nersetis Clajensis Opera (in latinum conversa notisque illustrata studio et labore D. Joseph Cappelletti), 1833ին, Հտ. Ա. էջ 202: Բ. — Տեառն Ներսէսի Ենթահալոյ Նամականի, (փոքրագիր) 1838ին, էջ 315 կը ներկայացնեն հատուածը լրիւ, սուրբ եւ առաջին ամենայն եպիսկոպոսապետաց յաւելումով, ինչպէս յիշատակեցինք առաջին անգամ(22):

Համադումար մը ընելով, կ'անդրադարձնենք որ Սանկտպետրբուրգի եւ Կ. Պոլսոյ հրատարակչները այդ յոգնակաձեւ ի յայլ օրինակս ծանոթութիւնը դնելու համար՝ գոնէ երկուական ձեռագիր ունեցած ըլլալու եւ սուրբ եւ առաջին ամենայն եպիսկոպոսապետաց յաւելումով. ասոնց վրայ աւելցնենք Ս. Ղազարու ութը ձեռագիրները, բոլորն ալ նոյն յաւելումով, նմանապէս Հ. Աղեքսանդր վրդ. Պալմեանի յիշատակած մէկ կամ աւելի ձեռագիրները(23). Կ'ունենանք 13-14 ձեռագիր:

Արդ, կը դարձանանք թէ ինչպէս Երուսաղեմ հաւաքուեր են ութը ձեռագիրներ, որոնց բոլորին մէջ ալ չկայ այդ յաւելումը: Արդեօք իրապէս չկայ, թէ հրատարակողները յապաւեր են. չենք կարող ճշդել, սակայն տարակուսելու լուրջ պատ-

(22) Cappelletti-ի վերոյիշեալ թարգմանութեան մէջ խտորէն քննադատուած են Սանկտպետրբուրգի եւ Կ. Պոլսոյ պապական հրատարակութիւնները, իրեւ խեղաթիւրուած: Երուսաղեմի հրատարակչները ծանոթ են այս թարգմանութեան, բայց սրբագրութեան մասին կը լռեն:

ձառներ ունինք. պատասխանը կարող է տալ Ն. Եպս. Ծովական ինք, որ Երուսաղեմի ձեռագիրներու ցուցակին Բ. հատորը տպագրելու հետ է:

Ահա՛ բնագիրը Ս. Ղազարու ձեռագիրներուն մէջ, համապատասխան թղթահամարներով, կամ ի հարկին՝ էջերով.

Թ. 1166

(նոտրագիր ԺԼ. դարու), էջ 32

Թ. 1253

(բոլորգիր իբր ԺԳ. դարու), էջ 147

Թ. 693

(բոլորգիր ԺԳ. դարու), թղ. 41ա

Թ. 455

(բոլորգիր ԺԳ. դարու), էջ 75

Թ. 1085

(նոտրագիր ԺԵ. դարու), թղ. 82բ

Թ. 764

(նոտրագիր), էջ 14

Թ. 236

(նոտրագիր Վ. Յովնանեանի), էջ 252

Թ. 1252

(նոտրագիր ԺԵ. դարու), էջ 29

Բոլոր ձեռագիրներն ալ բնագրին մէջ ունին խնդրոյ առարկայ յաւելումը, եւ ոչ մէկը լուսանցքի մէջ(24): Ձեռագիրներէն ամէնէն արժէքաւորը կը թուի մեր շարքին առաջինը, Թ. 1166, որուն յիշատակարանին մէջ կը կարդանք, էջ 117.

«Աւարտեցաւ գիրքս այս թղթոցն, զոր արարեալ են սուրբ հայրապետն հայոց Տէր Ներսէս եւ եղբորդի նորին՝ Տէր Գրիգոր, որ զկնի նորին յաջորդեաց զաթոռն, առ թագաւորն Հոռոմոց Մանուիլ, եւ ի նորին կողմանէ առ նոսա, յազազս միարանութեան հաւատոյ եւ կարգաց եկեղեցւոյ ի

(23) Աթոռ Սրբոյն Պետրոսի, էջ 237: Կը կարդայ եպիսկոպոսաց, փոխանակ եպիսկոպոսապետաց-ի:

(24) Միայն Թ. 455 չունի ամենայն: Չանց կ'ընենք նշանակել ուղղագրական տարբերակները, ինչպէս Հոռոմայ, Հոռոմայ, Հոռովմայ:

փառս Աստուծոյ: Օրինակեալ ի Թումայէ ումեմնէ կրօնաւոր քահանայէ Հոռովմայ-յեցւոյ ի լաւ օրինակէն Գրիգորի հանձարեղ գրչի, որ ի Հոռովմայէն. որ եւ նա գրեալ էր այսպէս. Ես Գրիգորիս մեղապարտ գրեւ զտի զսուրբ թուղթքս այս Տեառն Ներսիսի գրեալ գրով սուրբ ձեռին իւրոյ, զկնի Կի ամի վերափոխման իւրոյ յաստեացս:

Իսկ գրչութիւն Թումասու գրչին եղեալ է ի հոգակաւոր անապատն Խորին՝ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, որ է մերձ ի սահմանս Բարձրբերդոյ եւ Լեւոնկլային անառիկ զղեկացն, ի թուականիս հայոց 2500. ի թագաւորութեան հայոց Հեթմոյ, որ եղբի զեղբորդին իւր Լեւոն մանուկ տիօք յաթոռն իւր, եւ ինքն ի կարգ կրօնաւորութեան մտեալ, եւ ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի: Եւ նախ քան զԹ. ամ գրութեան տառիս՝ գրեալ եղեւ ի տաճկաց հայրապետական աթոռն Հոռովմայ, յորմէ եմ ես նուստ գրիչս Թումաս, զոր յիշել ազաչեմ:

Արդ եւ մեք ի սոյն ընտիր օրինակէ ուղղագրեցաք զգիրքս թղթոց միարանութեան սուրբ հարցն մերոց Տեառն Ներսիսի եւ Տեառն Գրիգորի »:

Յիշատակարանս գրողն է Տիրացու Գէորգ Տէր Յովհաննէսեան, 1777 թուին (անդ, էջ 116):

Այս յիշատակարանին համաձայն, Ենթահալի հարադատ ձեռագրին վրայէն՝ 1240-ին օրինակած է Գրիգոր Հոռովմայեցին. այս առաջին օրինակին վրայէն վերստին բնագրինակած է Թումաս Հոռովմայեցին, 1302-ին: Ահա այս օրինակն է, զոր գտած է Տիրացու Գէորգ Տէր Յովհաննէսեան, Պոլսոյ մէջ, եւ 1777ին, ա-

տոր վրայէն սրբագրած եւ ուղղած է այդ թիւ 1166 նոտրագիր գրչագիրը, եւ նուիրած է Ս. Ղազարու ձեռագրատան, 1787ին, աւելցնելով վերոյիշեալ յիշատակարանը(25):

Արդ, սոյն Թ. 1166 ձեռագրին մէջ մեր հատուածը կը կարգանք լրիւ. միայն ձեռագրին եպիսկոպոսացն (եպսցն) բառը ուղղած է Գէորգ դպիր, համեմատ իր ընտրելագոյն օրինակին, եւ լուսանցքին մէջ բոլորգրով գրած է եպիսկոպոսապետաց (եպսկպոսպետաց). ըստ այսմ կը վերակազմենք բնագիրը եւ կ'ունենանք

«Նա զի եւ լուսա՛ քէ սուրբ եւ առաջին ամենայն եպիսկոպոսապետաց, հայրապետն Հոռոմայ, եւ փոխանորդն Պետրոսի առաքելոյ, յիւրոց անտի իմաստնոց առաքեաց խօսել առաջի սուրբ քաղաւորութեան ձերոյ՝ վասն միաբանութեան»:

Այս պարագաներն են որ մեզի լրջօրէն տարակուսել կու տան էջմիածնի եւ Սաղեմեան հրատարակութեանց վրայ:

* * *

Հոս տեղն է նաեւ պատասխանելու ատենէ մը ի վեր Միթարեաններու հրատարակութեանց դէմ եղած պարսաւանքին: «Հասկ» ամսաթերթին մէջ վերջերս կարդացինք թէ «վաստահալի չեն եւ վերապահութեամբ պէտք է կարդալ միշտ Միթարեանց հրատարակութիւնները, ոչ միայն վատիկանի սանսիւրին ենթարկուած, այլ եւ իրենց հոռովմայեան սրբագրու-

(25) Թումաս Հոռովմայեցիի յիշեալ օրինակը տեսած է նաեւ Նազարէք դպիր Գէորգեան, 1823ին, Պոլսոյ մէջ, եւ անկէ օրինակած է նամակ մը՝ Ս. Ներսէս Լամբրոնացիի այլ երկերու հետ. ու գրած է յիշատակարան մը (թղ. 245բ-246ա), յոր եւ նման մեր արտադրածին: Սոյն ձեռագիրը հիմա մաս կը կազմէ Վիեննայի Միթարեանց հաւաքածոյին, Թ. 237. տե՛ս ՏԱՇԵԱՆ, Յուցակ, 1895, էջ 619-622, յատկապէս էջ 621:

Ուրիշ օրինակ մըն ալ, նոյն Նազարէթ դպիրէն, կը գտնուէր Սանասարեան հաւաքածոյին մէջ, թիւ 43: Տե՛ս ԱՃԱՌԵԱՆ, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Սանասարեան վարժարանի ի կարիմ, տպ. Վիեննա, 1900, էջ 31-32:

Հ. Ալիշան եւս օգտագործած է Թումասի յիշատակարանը՝ Կիլիկիոյ Խորիմ-Անապատ վանքի պատմութիւնը գրելու ընթացքին: Սիւտամ, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1885, էջ 151-152:

թիւներուն (!) եւ նոյնիսկ կէտադրու-
թեան պատճառաւ»(26). Հիմա ալ նոյն
բանը դրեթէ նոյն բառերով կը կրկնէ Ն.
Եպս. Ծովական(27):

Մենք համեստօրէն կը յայտարարենք
որ Ս. Ղազարու ապարանէն լոյս տեսած
նախնեաց գործերու մատենագրական շար-
քերը (աւելի քան 100 հատոր, 35 ալ կըր-
կին հրատարակութիւններ, բացի ծխա-
կան մատենաներէն եւ թարգմանութիւն-
ներէն), եթէ նոյնիսկ քննական արդի պա-
հանջները լրիւ չգոհացնեն, սակայն զերծ
են բնագրի քմահաճ փոփոխութիւններէ եւ
յապատումներէ: Եթէ երբեք ծխական
գործածութեան վերաբերող սակաւթիւ
մատենաներ (Շարական, Ժամագիրք, Պա-
տարագամատոյց) կրած են Բարսեղեան
կոչուած սրբադրութիւններու կնիքը, սա-
կայն միշտ Մխիթարեանները քննական ու
գիտական ապացոյցներով ջանացած են
ջրել նման կարծեցեալ սրբադրութիւննե-
րը, Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեանէն(28) մինչեւ
Հ. Վարդան Հացունի(29), ու հրատարա-
կած են քննական Պատարագամատոյց-
ներ(30). մանաւանդ Շարակնոցի եւ Ժա-
մագրքի պաշտօնական հրատարակու-
թեամբ (1896) ջնջած են յիշատակը նման
ձեռնմխութիւններու, ի լոյս ընծայելով
նախնեաց հարազատ տողերը:

Ծանր է Մխիթարեաններու համար, որ
րոնք յաճախ իրենց աչքին լոյսը զոհած
են՝ ձեռագիրներու հրատարակութեամբ
ազգը լուսաւորելու համար, լսել նման ան-
հիմն զրպարտութիւններ ու նախատինք-
ներ:

Եթէ երբեք եղծումներ եղած են ձեռա-
գիրներու եւ հրատարակութիւններու մէջ,

ատոնք պէտք է փնտռել վեհապետի
դուրս:

Փաստերը թող խօսին, սկսելով Շնոր-
հալի խնդրոյ առարկայ հաստատէն:
Ինչո՞ւ եւ քննադատական ի՞նչ հիմքերու
վրայ հաստատուած են Սանկտպետրբուր-
գի և Կ. Պոլսոյ վերոյիշեալ հրատարակու-
թիւնները, որ ստորեւ ծանօթութեան մէջ
միայն դրած են սուրբ եւ առաջին եպիս-
կոպոսապետաց, եւ ինչո՞ւ նախապատ-
ուութիւն տուած են պակասաւոր բնա-
գրին:

Դարձեալ ինչո՞ւ եւ գիտական ի՞նչ
փաստերով էջմիածնի եւ Երուսաղէմի
հրատարակութիւնները բոլորովին անհե-
տացուցած են այդ մասը, հակառակ Ս.
Ղազարէն լոյս տեսած բողոքին(31):

Աւելին կայ. Պոլսոյ 1825-ի հրատարա-
կութիւնը կը յայտարարէ որ առաջնորդ
ընտրած են Թումաս արեղայի 1302-ի բո-
լորգիր ընտիր օրինակը, որ անշուշտ լրիւ
ունէր սուրբ եւ առաջին ամենայն եպիս-
կոպոսապետաց յաւելուածը, ըստ Տիրա-
ցու Գէորգ Յովհաննէսեանի ցուցմունքնե-
րուն: Արդ, հրատարակիչները ինչո՞ւ պա-
կասաւոր օրինակ մը նախընտրեցին, ու
այդ յաւելուածը ծանօթութեան մէջ ան-
ցուցեր: Կա՞յ արդարացում...:

Մենք ի՞նչպէս կրնանք վստահիլ այդ
Սանկտպետրբուրգի, էջմիածնի, Պոլսոյ և
Երուսաղէմի հրատարակութիւններուն վը-
րայ՝ այսքան յայտնի խեղաթիւրումէ մը
վերջ:

Մեր սիրելի ընթերցողներուն ներողա-
մտութեան ապաւինած, փոքրիկ շեղում

(30) Սրբազան Պատարագամատոյցի Հայոց.
հրտ. Գաթրճեան - Տաշեան, տպ. Վիեննա, 1897:
Պատարագամատոյց. Քննական ուսումնասիրու-
թեամբ Հ. Վարդան Հացունի, տպ. Վենետիկ -
Ս. Ղազար, 1936:

(31) Տե՛ս Ծանօթ. 22:

մըն ալ կ'ուզենք ընել՝ նման եղծումի ու-
րիչ օրինակ մըն ալ թուելով:

Պոլսոյ մէջ 1730ին խոսրով Անձեւացիի
Ժամագրքի մեկնութիւնը գրեին տպագրու-
թիւն մը եղած է խեղճ ձեռագրի մը վրա-
յէն: Տպագրութեան 46 տարի վերջ, Գէ-
որգ զպիր Տէր Յովհաննէսեան գտած է
հնագոյն ընտիր ձեռագիր մը, եւ ամբող-
ջապէս բաղդատելով տպագրին հետ՝ սըր-
բագրած է զայն, օրինակ մը զրկած է Ս.
Ղազար եւ երկու օրինակ ալ Վիեննա:

Վիեննայի օրինակներէն մէկը(32), ձե-
ռագիր. թ. 22, ըստ Տաշեան Ցուցակի,
ունի բաղմաթիւ սրբադրութիւններ, նո-
րամուտ կամ յապաւումած մասերու(33):
Թէ ո՞վ են եղծարարները, տպագրիչները՝
թէ ձեռագրին ընդօրինակողները, յայտնի
չէ:

Յիշեալ խեղաթիւրումը հրատարակու-
թեան 325 էջին վրայ կը կարդանք. «Օրհ-
նարանեմք զՀայր իբր զպատճառ Որդւոյ
ծննդեամբ: Եւ զՈրդի ծննալ ի Հօրէ, բնու-
թենակից եւ Հօր հաւասար: Եւ զՀոգին
բղխումն ի Հօրէ» (ընդգծումը մերն է):

Սոյն տողին դիմաց, Վիեննայի սրբա-
գրեալ երկու օրինակներուն մէջ որ եւ է
դիտողութիւն չկայ(34). բայց Վենետիկի
օրինակը (Ձեռագիր թիւ 31) լուսանցքին
վրայ կ'աւելցնէ. «Ի ձեռագիրս մեր դնի՝
բղխումն ի նոցանց եւրքնէ»: Արդարեւ
Սուրբ Ղազարու երեք ձեռագիրները (թ.
387, էջ 212. թ. 565, էջ 233. թ. 389,
թղ. 102ա)(35), ինչպէս նաեւ Վիեննայի

ուրիշ օրինակ մը, գրուած Ալեքսիանոս
գրչէ, 1716ին (թղ. 110բ)(36), խնդրոյ ա-
ռարկայ տեղիքը կը ներկայացնեն այս-
պէս.

«Եւ զՀոգին իբրեւ գրղխումն ի նոցանց
եւրքնէ»:

Արդ, ենթադրենք թէ Պոլսոյ հրատա-
րակիչները հաւատարմօրէն տպած ըլլան
բնագիրը, այն ատեն ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ
միայն Ս. Ղազար եւ Վիեննա հաւաքուած
են հակառակ ու տարբեր ընթերցումով
ձեռագիրներ. ու այս մէկ հատ չէր, խոս-
րովի նկատմամբ՝ 4, Շնորհալիի նկատ-
մամբ՝ 8:

Մենք պիտի չուզէինք Երուսաղէմի եւ
Պոլսոյ Պատրիարքարաններուն, կամ էջ-
միածնի Կաթողիկոսարանին վերագրել
«սաւանիւր» մը, զոր առանց խորապէս քն-
նելու՝ Ս. Ղազարու վերագրեց Քննաւոր
ումն, այս լուսաւորեալ դարու մէջ. մեր
միակ նպատակն է յիշեալ եղծումները
(չատերէն քանի մը հատը) դիւանի խոր-
շերէն հանելով՝ ցոյց տալ թէ իրականին
մէջ ո՞ր հրատարակութիւնները վստահելի
չեն, եւ որոնք վերապահութեամբ պէտք
է կարդալ:

Գոցենք այս փակագիծը, ու յաջորդով
վերադառնանք Ս. Ն. Շնորհալիի վարդա-
պետութեան:

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՏԵՐ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

(Շարունակելի)

(32) Երկրորդ օրինակը, թ. 633, ծանօթ է մեզի
Հ. Ներսէս Վրդ. Ակինեանի տուած մէկ անձնա-
կան տեղեկութենէն:

(33) Տե՛ս Ցուցակ ձեռագրաց, էջ 137-138:

(34) Տեղեկութիւնս ստացանք Հ. Ներսէս Վրդ.
Ակինեանէ:

(35) Հմտ. Հ. ԳԱԲՐԻԷԼ ԱԻԵՏԻԲԵԱՆ, ձառ
յաղագս բղխումն Հոգւոյն Սրբոյ, Վենետիկ - Ս.
Ղազար, 1824, էջ 19 (Թաւելում՝ Բացատրութիւն
Շարականաց երկին):

(36) Սոյն տեղեկութիւնն եւս մեզի աղնուօրէն
հաղորդեց Մեծ. Հ. Ներսէս Վրդ. Ակինեան, ո-
րուն կը յայտնենք անկեղծ շնորհակալութիւնիս:

(26) Հասկ, ԺԲ. [1949], թ. 4, էջ 111:

(27) Անդ, ԻԲ. [1953], թ. 3, էջ 81:

(28) Dissertazione sulle correzioni dei libri
ecclesiastici armeni, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1868:

(29) Հայ ծէսքը, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1919: